

IV. FEJEZET

NYELV, NYELVPOLITIKÁK ÉS IRODALMI REPREZENTÁCIÓK

Nyelv, politika, nyelvpolitika: az 1990-es évek nyelvi egységesítő törekvései Algériában

Varga Róbert

A Maghreb-országok avatottabb ismerői számára ismert tény, hogy a térség egykori francia gyarmataiban a „hivatalos nyelv”, „nemzeti nyelv”, „kisebbségi nyelv” fogalmának egymáshoz való, meglehetősen ellentmondásos viszonyáról a mai napig viták folynak. Ezek közül is kiemelkednek az utóbbi húsz év nyelvi *egységesítő* törekvései, melyek szorosan kapcsolódnak az 1990-es évek elejének polgárháborúba trokolló társadalmi-politikai történéseihez. Ennek egyik oka, hogy ekkorra – legalábbis az ideológusok fejében – lezárulni látszott az első, a francia gyarmati rendszer felszámolását követő folyamat, melynek során az ún. Kis-Maghreb országokban (Algéria mellett Tunézia és Marokkó) az irodalmi arab (*fuszhaa*) a franciával szemben az oktatás és a közigazgatás hivatalos nyelvvé válhatott. Másrészt azért, mert éppen erre az időre vált egyértelművé, hogy ez a látszólag nyelvpolitikai rendezési folyamat, elsősorban Algériában és Marokkóban, nem mindig produkált valódi eredményeket: legfeljebb nemzeti egységteremtés címen kínált valamiféle elégtételt a társadalom egyes jól körülhatárolható, a mindenkori hatalmi elit politikai bázisát alkotó csoportjai számára.¹

Kiemelt kérdést jelent ezen belül is a nyelvi reform algériai „sikerültsége”, melyet az oráni egyetem professzora, Rabeh Sebaa szavaival, „csak jó nagy adag eufemizmussal nevezhetünk”² igazi arabizációs politikának, s ami az 1990-es években is masszívan érezteti utóhatásait.³ Ezért sem véletlen, hogy a másik két szomszédos országgal szemben a 90-es években elsősorban Algériában történnek – többségében az avatatlan külső szemlélő számára mindmáig irracionálisnak és erőszakosnak ható – erősen centralizáló nyelvpolitikai döntések. Algériában ugyanis nem pusztán arról van szó, hogy, egyébként Marokkóhoz hasonlóan, az előző évtizedtől kezdve újra és újra fellángolnak a legóvatosabb becslések szerint is nagyjából húsz százalékosra tehető berber kisebbség nyelvi-kulturális autonómia-követelései, hanem ugyanebben az időszakban ismételten radikalizálódik a francia nyelv használatát ellenző politikai álláspont is. Míg ez utóbbi esetben Marokkóban és Tunéziában gyakorlatilag már évek, sőt évtizedek óta lezárt kérdéssről beszélhetünk, Algériában mind a francia, mind a berber nyelvvel szemben jelentős igények maradnak kielégítetlenül.

AZ ALGÉRIAI PÉLDA SAJÁTOSSÁGAI

Algéria esetével azért is tűnik érdemesnek külön foglalkozni, mert az elmúlt évtized nyelvpolitikai történései egy belpolitikailag jól körülhatárolható időszakkal (a katonai junta-kormány hatalomra kerülése és Liamine Zeroual tábornok regnálásának időszaka) esnek egybe. Ez az 1988. októberi megmozdulásokkal, vagyis a népköztársasági kormányzás destabilizációjának első látványos jeleivel kezdődik, amit az 1991-től folyamatosan érlelődő, s a következő év januári katonai hatalomátvétellel nyíltan kirajzolódó polgárháborús helyzet követ. S bár az 1999-ben hatalomra került Bouteflika elnök által meghirdetett, referendummal szentesített nemzeti megbékélési program a polgárháborús konfliktust formálisan is lezárta, csak a teljes évtized és a 21. század első éveinek ismeretében nyílik arra lehetőség, hogy a – néha a cinikusság határait súroló – nyelvpolitikai döntéseket egy nagyobb bel- és külpolitikai összefüggésrendszerbe ágyazva értelmezzük.

Annak bizonyítására, hogy az 1990-es évekre Algéria nyelvpolitikai helyzete két nyelv (francia és berber) szempontjából is jelentős konfliktusokat generál, álljon itt három tényadat: az első a gyarmatosítás kora és az azutáni periódus nyelvi konfigurációjával kapcsolatos különbségekre vonatkozik, míg a másik kettőből – a 90-es évek nyelvi térképéből és szociolingvisztikai felmérések eredményéből – a hivatalos és beszélt nyelvek tényleges használatának arányára következtethetünk (ld. függelék).⁴ E három szempontot azért is érdemes rögzíteni, mert pontosan ez az a három reália, amit az algériai nyelvtörvény-alkotás politikai szándékai rendre figyelmen kívül hagytak. S bár az *arabizáció* mértéke alapvetően megváltozott az 1960-as évek eleje óta, amikor egy – Gilbert Grandguillaume kifejezésével élve, valódi „nyelvi tervgazdálkodásnak” köszönhetően – az akut káderhiány miatt a Közel-Keletről kellett tízezres nagyságrendben tanárokat „importálni” az irodalmi arab nyelvű iskoláztatás újraindításához, a célok és a módszerek aligha. Hogy megértsük e döntések politikai motíváló erejét, vissza kell tehát mennünk egészen a függetlenségi háborút közvetlenül megelőző időszakra, amikortól kezdve – a 800 éves királyi dinasztia mítoszát ápoló Marokkóban ugyanúgy, mint a demokratikus népköztársasági Algériában vagy akár Tunéziában – a nyelv a *nemzetállami egység* és a *pánarab eszme* jelképévé vált. Ennek egyik első megfogalmazása volt Ben Badis sejk híres jelmondata („hazám Algéria, nyelvem az arab, vallásom az iszlám”), amelyet az 1930-as évektől az uléma-mozgalom zászlajára tűzött, s amelyet az FLN (az országot azóta is kormányzó Nemzeti Felszabadítási Front) saját ideológiai képére gyúrva, csendben magáévá tett a függetlenségi harc során. Így az „egy nyelv, egy vallás” elv továbbra is a függetlenségi ideológia központi gondolata maradt, miközben az uléma-mozgalom, a többi kisebb ideológiai csoporttal együtt, már rég felmorzsolódtak az algériai ellenállás belső hatalmi harcaiban.

Jellemző módon a mindenkori hatalom a független Algériában (is) az egység algériai nemzet legitimációját látja a nyelvválasztás szimbolikus aktusában: az

1962 utáni, immár törvényileg is hivatalossá tett nyelv a Korán szent nyelvének, a koranikus arabnak a modernizált változata lett. Abdou Elimam kifejezésével élve azonban a modern világi állam keretein belül az irodalmi arab a vallás *szent* nyelvéből az 1962 utáni hatalmat *felszentelő* nyelvvé is válik, annak szentségét, egységét és oszthatatlanságát is megtestesítve. A politikai hatalom által szakralizált irodalmi nyelv lényegét Elimam három jelzővel írja le (*tiszta, szent és szép*), ami a nyelvnek a hatalommal alkotott viszonyában a következőképp interpretálható:

„*Tiszta*, s így az uralkodó hatalom tiszta és legitim, a nemzeti függetlenségi harcon alapuló voltát közvetíti.

Szent, s ezáltal annak a politikai centrumnak a szentségét és sérthetetlenségét hordozza, amely védelmezi a vallást és annak szent nyelvét.

Shép, mert a rend és a törvény által biztosított összhangot képviseli.”⁵

A korabeli hatalmi filozófia, legalábbis a nyelvpolitika terén, kétféle választ adhatott a gyarmati uralom alól frissen felszabadult államokban megnyilvánuló *többszínűség* társadalmi valóságára: vagy egy, a fennálló nyelvi alapokon szerveződő kodifikált népnyelv (*koiné*) megteremtésével (ez volt a helyzet Egyiptomban, de az 1960-as évek végén Tunéziában is történtek hasonló kísérletek), vagy éppen ellenkezőleg, e különbségek mesterséges elfojtásával. Gyaníthatóan – s az 1990-es évek Algériája esetében ez utóbbi igazolódik – súlyosabbak a téttek, ha ehhez a többszínű valósághoz több etnikum valódi jelenléte is társul, melynek következménye, Rebah Sebaa megfogalmazásában „*azon kisebbségi vagy regionális nyelvek létének figyelmen kívül hagyása, melyek pedig már mind a konvencionális arab, mind a francia nyelv megjelenése előtt jelen voltak. Más szóval a többszínű jelleg s így az algériai társadalom multikulturalitásának tagadása is, a nyelvi homogenitás politikai eszközökkel történő megteremtése*”. Az ilyen „reform” eredménye, melynek során Sebaa szerint úgymond „a gyereket kiöntik a fürdővízzel”, a kezdetektől erőteljesen kétséges volt.⁶ Különösen igaz ez az 1991-től, majd 1996-ban a törvény erejével ellehetleni próbált francia nyelv esetében, amely nem egyszerűen napi szinten használatos az algériai lakosság több mint felének körében, hanem máig a technika, a tudomány nyelve is.

NYELVI TÖRÉSVONALAK – HATALMI VÁLASZTÓVONALAK

A magyarázat a különböző – többségi vagy kisebbségi – nyelvek használatának szimbolikus jelentéséhez kapcsolódik. Az 1990-es évek Algériájában ennek megfelelően a nyelvi elkülönülésnek nagyjából három paradigmája érvényesül, ami háromféle típusú hatalmi választóvonalat is jelent a „hatalmat gyakorlók” és a „*alattvalók*” között. Az első kettő jól ismert történelmi-társadalmi okokkal magyarázható: ilyen szembenállás figyelhető meg egyrészt a francia (a „*hajdani gyarmatosító nyelve*”) és a *az országot ma magáénak tudó nemzet nyelve* között, másrészt

az arab nyelvet beszélő *többségi nemzet* és a berber (*tamazight*) nyelveket beszélő *kisebbség* között. Az ország belpolitikai állapota tekintetében azonban a legso-
katmondóbb ebben a periódusban mégis az a *mesterséges* nyelvi-hatalmi törésvo-
nal, amellyel hivatalos megnyilatkozásaiban az új nemzetállam hatalmát gyakorló,
magát sérthetetlenként tételező elit („*uralkodó osztály*”) választja el magát mester-
ségesen az uralma alatt tartott, megnyilatkozásaiban az algériai arab dialektusokat
használó „*néptől*”. S hogy ez nem egyszerűen nyelvi különbségtétel, jól mutatja az
a kifejezés (*hogra*, azaz ’megvetés’), mellyel a népi szóhasználat már évtizedek óta
jellemmezte a hatalomnak ezt a nyelvi kérdéseken messze túlmutató gesztusát.⁷

A „*másként beszélő*” tehát elkerülhetetlenül a hatalom által megvetett és kire-
kesztett „*másként gondolkodó*” szinonimája lesz. S ha a végső cél – vagyis az algé-
riai *nemzetállam* lényegéről másként gondolkodók *kirekesztése* a hatalom környe-
zetéből – nem is, de az eszközök és a pillanatnyi belpolitikai érdekek mégis külön-
böznek az 1980-as évek végén és egy évtizeddel azután. Az 1988-at követő évek
alapján, mikor Algériában nemcsak az ország gazdasága, hanem az addig felépített
nemzeti egység mítosza és a kormánypárt (FLN) tekintélye is romokban hevert,⁸ az
a benyomásunk, mintha a nyelvpolitikai intézkedések elsősorban a hatalmi centrum
addigi fő kritikusa, a *francia* orientációjú értelmiség ellen irányulna, s csak másod-
lagosan a berber kisebbség vagy a szélesebb tömegek ellen. A *represszió* politikája
azonban sikertelen az ebben az időszakban már javában formálódó másik erővel,
az Abassi Madani vezetésével szerveződő ellenzékkel, az Iszlám Üdvfront Pártjá-
val (FIS) szemben. Ezért fontos megjegyezni, hogy bár a nyugati elemzők az 1991.
januári nyelvtörvényt⁹ első olvasatban egy Nyugat-ellenes, kifejezetten a francia
nyelv használatának adminisztratív és köznyelvi visszaszorítására irányuló gesztus-
ként értelmezik, a helyzet ennél összetettebb. Egyrészt, három évtizeddel a francia
fennhatóság megszűnése után, a kormányzó hatalom a szimbolikus gyarmatosítás
effajta végső, adminisztratív lezárásával igyekszik végképp legitimálni önmagát,
másrészt viszont ugyanezzel a törvénnyel az országos szinten fenyegető elégedet-
lenségi hullámot lecsendesítendő, a megállíthatatlanul előretörő másik ellenzéki
erő, a Nyugat-ellenes populista FIS-szel is mintha közös nevezőt igyekezne találni.

Az, hogy ezek a kísérletek végül is elégtelennek bizonyulnak, egy fontos bel-
politikai fordulatnak köszönhető, mivel fél évvel korábban, 1990. júniusában, a kor-
mány hatalommegtartó kísérletei ellenében kikényszerített helyhatósági választá-
sok után, valódi *kettős hatalom* jön létre. Miközben az FLN a kormányon próbálja a
töredező nemzeti egység látszatát kelteni, a helyhatóságok nagy részét az iszlamista
erők irányítják. A radikális iszlám párt törvényen kívül helyezése és az 1991-es
rendkívüli állapot bejelentése pedig egyértelműen a kormányzó erő katonai szár-
nyának megerősödését jelenti. Az erősödő represszió dacára, ugyanezen év decem-
berében a FIS a parlamenti választások első fordulóját is fölényesen, abszolút több-
séggel nyeri. A politikai alku lehetősége a kormány számára tehát végképp elúszik:
a választás második fordulója helyett kihirdetett *rendkívüli állapot* és az azt követő

polgárháborús helyzet pedig arról tanúskodik, hogy a közvetett politikai eszközök helyett – így az 1991-es nyelvtörvény is, melynek alkalmazása és betartatása, bár arról több cikkely rendelkezik¹⁰, meglehetősen kétséges – a nemzeti egységpolitika megvalósítására immár a közvetlen *katonai megoldások* kerülnek előtérbe.

A hadsereg és a katonai kormány polgárháborús konfliktusban tanúsított szerepvállalásáról mára azonban erőteljesen megoszlanak a vélemények. Az utóbbi évek értékelései ugyanis jelentősen különböznek attól az egyoldalú képtől, melynek mediatizálásával a hatalmi gépezet propagandája, elsősorban a terrorista merényletek körüli hisztériakeltéssel, éveken keresztül *manipulálta* a külföldi közvéleményt, egyes esetekben ráadásul a Nyugat tudtával vagy netán annak asszisztálása mellett.¹¹ A polgárháborús helyzet elhárultával óvatosan megfogalmazott – s cáfolhatatlanul talán nem is bizonyítható – vádak hangzottak el azzal kapcsolatban is, hogy a hivatalos politikai álláspont szerint a „láthatatlan ellenség”, azaz az iszlám szélsőségesek ellen folyó állandó katonai akciók részben az ártatlan lakosság megbüntetésére irányultak volna. Sőt, egyes elemzők látni vélték, hogy az „iszlám dzsiháddal által elkövetett merényletek” néha földrajzilag is jól körülhatárolható helyszínein láttán, esetenként egyenesen a hadsereg részéről titokban elkövetett politikai-etnikai tisztogatás gyanúja merülhetett fel.¹² A hasonló találgatások mellett vitathatatlan tény azonban, hogy az 1991-es nyelvtörvény jelentősége jóval túlmutat a korábbi (1966-os, 1968-as és 1976-os stb.) törvényi szabályozásokén. Főleg a későbbi történések fényében, sokkal kevésbé tűnik a korábbi „nyelvi tervgazdálkodás” befejező állomásának, mint, az FLN hatalommegtartó játéka részeként, egy első, visszafogott kísérletnek az etnikailag nem egységes, történetileg többkultúrájú algériai nemzetet felülről, akár a nyílt erőszak árán történő *mesterséges* egységesítésére.

Zeroual tábornok 1995-ös elnökké választása, miközben a hatalmi centrum távlati céljai változatlanok maradtak és az erőszakos cselekmények tovább zajlottak, átmenetileg megteremtette a feltételeket a törvényi keretekhez történő visszatéréshez. Ennek eredményeként születhetett meg 1996 decemberében az 1991-es törvény – a kormány szerepét ellátó Nemzeti Átmeneti Tanács által – „újratöltött” változata, a hírhedt 96-30-as rendelet. Ez minden nem irodalmi arab nyelven folyó nyilvános érintkezést egyszerűen *tilosnak* nyilvánított, s a rendelkezés teljes életbe léptetésére irreálisan szűk, körülbelül másfél éves (a felsőoktatás, addig szigorúan technikai okokból, franciául zajló területein pedig nagyjából három éves) határidőt szabott.

A NYELVKÉRDÉS MINT A POLGÁRHÁBORÚ UTÁNI ETNIKAI RENDEZÉS ZÁLOGA

Az 1996. decemberi rendelkezés utóélete, habár az valamennyi kisebbségben lévő, akár írott, akár beszélt nyelvet egyformán érvénytelenné nyilvánított a hivatalos kommunikációban, mégis más és más a berber és a francia nyelv esetében. 1999-től

a Liamine Zeroualt követő, az FLN „régí” katonai szárnya számára kompromisszumot jelentő Abdelaziz Bouteflika köztársasági elnök nem csak a *nemzeti megbékélés* tervét viszi keresztül a megválasztását követő két éven belül, hanem a francia nyelvvel kapcsolatban egy tulajdonképpen mindig is betarthatatlannak bizonyuló törvényt – az 1998-ban véglegesen életbe lépő, vissza pedig hivatalosan soha nem vont 1996-os törvényt – tesz zárójelbe. Országá nemzetközi elszigeteltségének csökkenését remélve, 2001-ben részt vesz a Yaoundéban rendezett francia-afrikai csúcson, majd 2002-ben Bejrútba utazik az Algéria által 1986 óta rendre bojkottált Frankofón Csúcsra¹³. A részvételével keltett meglepetést csak fokozza forró hangvételű beszédében, ugyanis egyértelműen hitet tesz a francia nyelv hasznossága mellett: „*Tudomásul vesszük, hogy a francia nyelv használata lehetővé teszi országunk fiataljainak, hogy látómezejüket kiszélesítsék, és hogy a modern világ előrehaladásában részt vállaljanak.*”¹⁴

Ezzel szemben a *berber* nyelvvel és kultúrával szembeni stratégiaváltás közvetlen külpolitikai hozadéka minimális, így, bár a berberkérdés a térségben nem speciálisan algériai probléma – a kérdés megoldása Marokkóban sem tekinthető megoldottnak ebben az időben, ahol pedig az arab és a francia nyelv viszonyát és az arab nyelv státusát *de jure* csupán az 1996-os alkotmány egy félmondatával „szabályozták” – ezen a téren csak lassú elmozdulás történik az évtized végéig. Ennek ellenére az 1990-es évek algériai nyelvpolitikai vitái az (elsősorban *kabíliai*) berber kisebbségről is szólnak, amely komoly *politikai* tényező a maga 20-30 százalékával, s Algír szemében az etnikai alapú lázadás folyamatos kockázatát jelenti. Az 1980-as évek gazdaságilag és politikailag omladozó nemzetállamában pedig a berber ellenállási mozgalom is új lendületet kap: az első komolyabb megmozdulás az 1980-as, ún. „*berber tavasz*” kapcsán bontakozik ki, amely azonban nyelvpolitikai követeléseiben (a berber nyelv használata az oktatásban és a közigazgatásban nem ér célt. Sőt, egészen 1989-ig hivatalból *büntető* cselekménynek számított a berber kulturális egyesületek működése vagy berber nyelvű könyvek kiadása.

Az 1991-es nyelvtörvény nem pusztán ezeket a reményeket foszlatta szét, hanem azokat a számításokat is keresztülhúzta, hogy Algír a berbereket, akár kulturális, akár politikai értelemben, valaha is államalkotó nemzetnek ismerje el. Bár, részben a közoktatás 1994-es kabíliai bojkottjának nyomán, egy évvel később létrejön az Országos Berberügyi Tanács és az 1996. novemberi alkotmányreform-tervezet úgy fogalmaz, hogy Algéria „*identitásának alapvető alkotóelemei az iszlám vallás, az arabság és a berberség*”, még nyelvpolitikai előrelépés sem történik a témában, sőt az 1996-os államtanácsi rendelet az addigi állapotokat konzerválja. Történik mindez abban az időszakban, amikor jelentős változások zajlanak a *tamazight* nyelv modernizációja terén: megszületik a latin karakterekkel írott, egységesített és kodifikált berber nyelv, az első számítógépes szövegszerkesztő program, valamint az első teljesen berber nyelvű mozifilm (Mouloud Mammeri *La colline oubliée* (*Az elfelejtett domb*) c. regényének adaptációja).